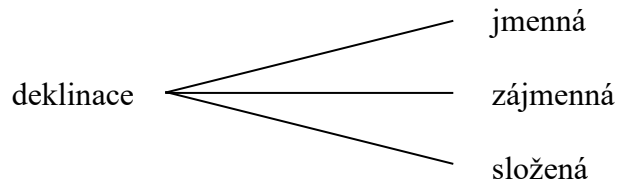

DEKLINACE

Deklinační systém pozdní psl. si lze představit následovně:

Jmenná a zájmenná deklinace jsou starobylé, jejich kořeny sahají až do ide. jazykového dávnověku. Naproti tomu deklinace složená je vývojově výrazně mladší: konstituovala se v období protobaltském (cca 1500–500 př. n. l.).

JMENNÁ DEKLINACE

Pád

Psl. pádový systém stejně jako nč. 7 pádů: pády se liší svým stářím: zejména nom. a ak. starobylé, jiné mladší.

Rod

U substantiv se v ide. jazykovém prazákladu patrně rozlišoval rod personální (životný) a věcný (neživotný/nerozlišený). Později došlo k přebudování tohoto systému:

1. z personálního rodu se vyvinuly rody lišící se podle sexuálních znaků na mužský a ženský,
2. z věcného rodu se vyvinul rod vzhledem k sexuálním znakům bezpříznakový, tj. neutrum.

Číslo

V psl. vedle sg. a pl. se vyskytoval duál neboli číslo dvojné. Původně se zřejmě pojil se substantivy vyskytující se v páru, v dalším vývoji se proměnilo v gramatickou kategorii signalizující, že substantivem označované entity se vyskytující v počtu dva.

Stč. zdědila kategorii duálu ještě v plném rozsahu, její flexe se však vyznačovala symetričností: s výjimkou tvarů osobních zájmen bylo každé duálové paradigma tvořeno třemi pádovými formami: jednou pro nom., ak., vok., druhou pro gen., lok. a třetí pro dat., instr.

Ustup duálu je možno pozorovat v psaných památkách 15. století, nejprve u sloves a adjektiv.
Duál definitivně zaniká na konci 15. století.

Původní duálové formy zůstaly zachovány do nč. jen ve zbytcích: u číslovek *dva, oba*, ve větší či menší míře u substantiv označujících párové lidské orgány *oči, uši, ruce, nohy, ramena, kolena* a ve spojení *dvě stě, našima rychlýma nohama*.

Vliv kategorie rodu a životnosti na vývoj české deklinace

Jeho prvním výrazným projevem byl tzv. **genitiv-akuzativ** u životných maskulin. Původní psl. mužské *o-* a *jo-*kmeny se vyznačovaly homonymií nom. a ak., a tak z psl. věty **otъcbъ bijetъ synъ* nebylo jasné, kdo je původcem děje a kdo je dějem zasažen. Z tohoto důvodu začaly pronikat formy gen. do ak. (proto genitiv-akuzativ). **Tato změna probíhá do konce 16. století.**

V dalším vývoji se projevila vliv kategorie životnosti na nom. pl. neživotných maskulin. Původní tvary *potoci, meči* byly nahrazeny formami akuzativními (jde tedy o tzv. akuzativ-nominativ) *potoky, meče*.

Tato změna se vysvětluje jako výsledek systémové harmonie, přenesené ze singuláru do plurálu. Výchozí stav demonstruje následující tabulka:

	sg.		pl.	
	+životné	-životné	+životné	-životné
1.	<i>vlk</i>	<i>potok</i>	<i>vlci</i>	<i>potoky</i>
4.	<i>vlka</i>	<i>potok</i>	<i>vlky</i>	<i>potoky</i>

Akuzativ-nominativ se definitivně ustálil až na počátku 17. století.

Kmenový vs. rodový princip

Původně se jmenné skloňování řídilo **kmenovým principem**. Tento princip spočívá v tom, že pádová forma substantiva se netvoří pouhým připojením koncovky rovnou ke slovnímu základu (tak jako v nové češtině), nýbrž v tom, že se koncovky připojují ke slovnímu základu rozšířenému o kmenotvornou příponu (o tzv. téma).

Kmenový způsob tvoření flektivních forem demonstruje v následující tabulce paradigma substantiva *muž* (jehož formy se kmenovým způsobem netvoří) a novočeská deklinace měkkých adjektiv (jejíž formy se kmenovým způsobem naopak tvoří):

	√ <i>muž</i> ¹	√ <i>pěš</i>
sg.		X
1.	<i>muž-Ø</i>	<i>pěš-í-Ø</i>
2.	<i>muž-e</i>	<i>pěš-í-ho</i>

¹ Symbol √ slouží k označení lexikálního morfu („slovního kořene“).

3.	<i>muž-i</i>	<i>pěš-í-mu</i>
4.	<i>muž-e</i>	<i>pěš-í-ho</i>
5.	<i>muž-i</i>	<i>pěš-í-Ø</i>
6.	<i>o muž-i</i>	<i>o pěš-í-m</i>
7.	<i>muž-em</i>	<i>pěš-í-m</i>

Z levého sloupce plyne, že takto tvořené pádové formy mají vnitřní strukturu:

lexikální morf ($\sqrt{\text{muž}}$) + **koncovka** ($-\emptyset / -e / -i / -e / -i / -em$)

Na proti tomu z pravých sloupců plyne, že pádová forma měkkých adjektiv má v nové češtině strukturu:

lexikální morf ($\sqrt{\text{pěš}}$) + **kmenotvorný sufix** ($-i-$) + **koncovka** ($-\emptyset / -ho / -mu / -ho / -m$)

Zbytky kmenového systému lze v nové češtině pozorovat na některých deklinačních typech:

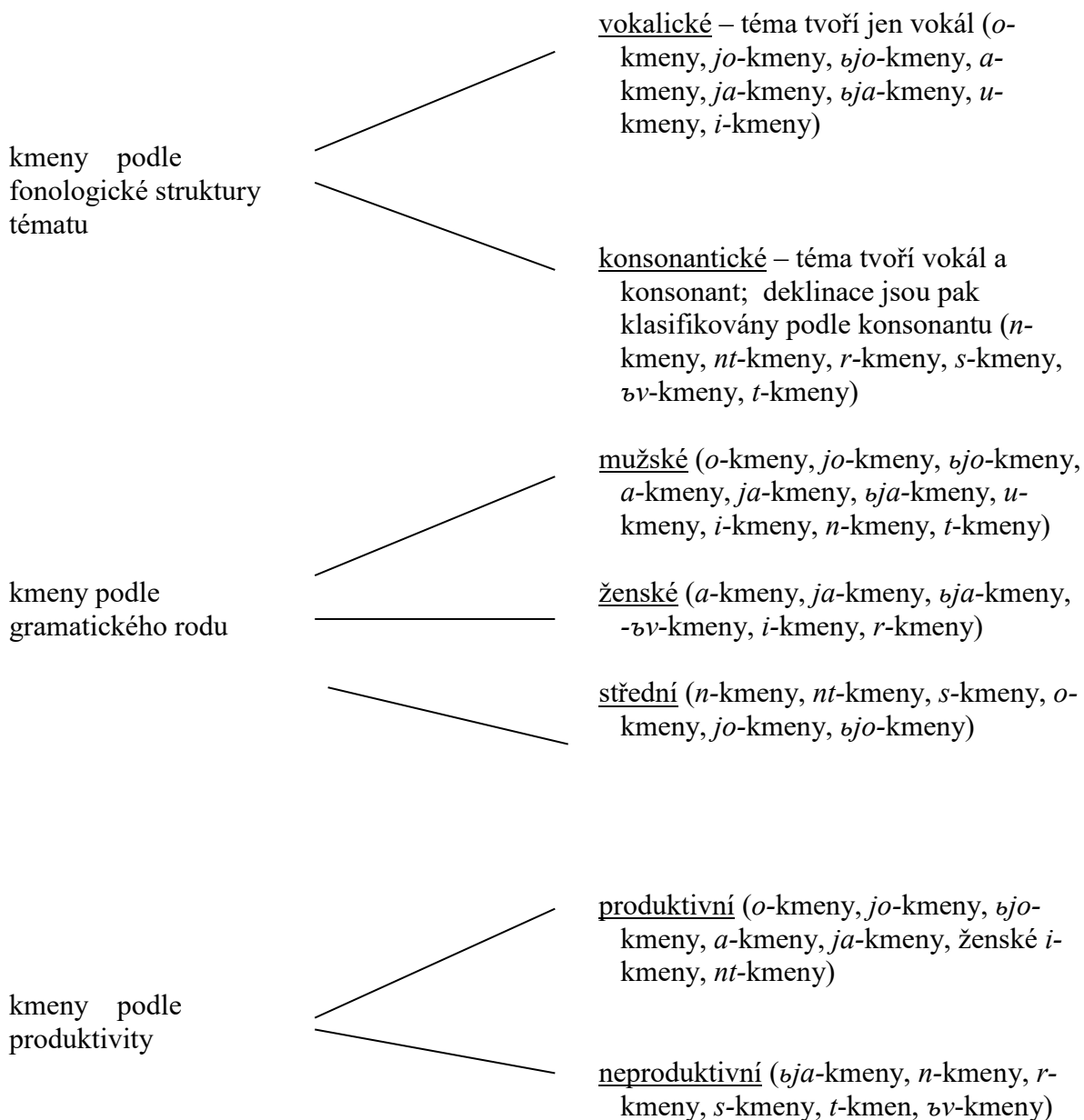
	$\sqrt{\text{slon}}$	$\sqrt{\text{kam}}$	$\sqrt{\text{sém}}$
sg.			
1.	<i>slůn-ě</i>	<i>kám-en-Ø</i>	<i>sém-ě</i>
2.	<i>slůn-ět-e</i>	<i>kam-en-e</i>	<i>sem-en-e</i>
3.	<i>slůn-ět-i</i>	<i>kam-en-i</i>	<i>sem-en-i</i>
4.	<i>slůn-ě</i>	<i>kám-en-Ø</i>	<i>sém-ě</i>
5.	<i>slůn-ě</i>	<i>kám-en-Ø</i>	<i>sém-ě</i>
6.	<i>o slůn-ět-i</i>	<i>o kam-en-i</i>	<i>o sem-en-i</i>
7.	<i>slůn-ět-em</i>	<i>kam-en-em</i>	<i>sem-en-em</i>

Kmenový princip deklinace byl v psl., potažmo ve stč. v zánikovém stádiu. Lze to demonstrovat na následujícím případu *u*-kmenové deklinace:

sg.	raná psl.		pozdní psl.		stč.
1.	* <i>sūn-u-s</i>	→	<i>syn-ъ</i>	→	<i>syn-Ø</i>
2.	* <i>sūn-āu-s</i>		<i>syn-u</i>		<i>syn-u / syn-a</i>
3.	* <i>sūn-āu-ei</i>		<i>syn-ovi</i>		<i>syn-ovi / syn-u</i>
4.	* <i>sūn-u-m</i>		<i>syn-ъ</i>		<i>syn-Ø / syn-a</i>
5.	* <i>sūn-āu-Ø</i>		<i>syn-u</i>		<i>syn-u</i>

6.	* <i>sūn-āu-Ø</i>	<i>syn-u</i>	<i>syn-u / syn-ovi</i>
7.	* <i>sūn-u-mi</i>	<i>syn-ъmь</i>	<i>syn-em</i>

Klasifikace kmenových deklinací v psl. a stč.:

Produktivní deklinace = množina substantiv skloňovaných tímto způsobem je otevřená, tzn. do této deklinace náleží velký počet substantiv, event. podle těchto deklinací se skloňují nově tvořená/přejatá substantiva.

Neproduktivní deklinace = množina substantiv skloňovaných tímto způsobem je uzavřená, počet substantiv náležících do této deklinační třídy je nízký; tato substantiva přecházejí k jiným deklinacím, např. mužské *u*-kmeny k mužským *o*-kmenům.

Přechod substantiv od neproduktivních typů k produktivním

Zánik deklinace je dlouhodobý proces a jeho příznačným symptomem je fakt, že se podle dané deklinace skloňují nepočetné uzavřené skupiny substantiv (několik desítek jednotek či pouhé jednotky). Jakmile daná deklinace zanikne, dané substantivum zpravidla nezaniká s ní, nýbrž přechází k deklinaci jiné:

Zánik jednotlivých kmenů

zánik mužských њjo-kmenů (řebří)

- k њjo-kmenům patřila substantiva typu *hřebí, klí, pondělí, září, Jiří, Jiljí, Antoní, Mauricí* apod.

Důvod zániku: malá produktivita, velká tvarová homonymie po provedení monoftongizace *ie > í*

- původní tvary si uchovala jen substantiva *září, pondělí*, ale změnila svůj rod (přešla k neutrumu typu *znamení*)

- jiná substantiva změnila svůj rod přijetím různých přípon: *hřebí → hřebík, klí → klič, Antoní → Antonín*

- jména typu *Jiří, Jiljí* přešla k deklinaci složené

- z původní deklinace se uchovaly jen některé tvary původního skloňování *Jiří, Jiljí – na svatého Jiří/Jiljí*

zánik mužských u-kmenů (syn)

- k mužským u-kmenům patřilo jen několik málo substantiv (*led, med, pól, vrch, dóm, vól*)

Důvod zániku: shoda v gramatickém rodě a podobnost s některými tvary o-kmenovými (nominativ singuláru, akuzativ plurálu apod.)

- tvary u-kmenové deklinace v podstatě nezaujaly, uchovaly se nejprve jako dubletní tvary o-kmenové deklinace, později posloužily pro rozlišení kategorie životnosti v rámci o-kmenů: Např. v **gen. sg.** o-kmenů koncovka **-a** (původní) – pro životná substantiva (*pána*) + substantiva velmi starobylá, která si uchovala svoje původní skloňování (*lesa, komína, dvora, večera*)

- **u** (u-kmenová) - pro neživotná substantiva (*hradu*)

- stejně tak ve **vok. sg.** vedle původní koncovky **-e** (*pane*) se objevuje u-kmenová koncovka **-u**, která se užívá u substantiv zakončených na **-g, -k, -ch, -h**, aby tak bylo zabráněno nežádoucí alternaci v kořeni (*hoše > hochu, mniše > mnichu* apod.)

Další původní u-kmenové koncovky: dat. sg. (**-ovi** – později jen pro jména osobní), instr. sg. (**-em**), nom. pl. (**-ové** – rovněž později jen pro jména osobní), gen. pl. (**-óv**), lok. pl. (**-ech**)

zánik ženských њja-kmenů (laní)

- patřila sem substantiva typu: *paní, lodí, rolí, pradlí, švadlí, sudí, krajčí, ledvie* apod.

Důvod zániku: velká tvarová homonymie (v podstatě neexistence sg. skloňování)

- substantiva přejala jiné zakončení a přešla k jiným typům (*laní* → *laň, lodí* → *lod', pradlí* → *pradlena* apod.)

- jediným novočeským reliktem je skloňování substantiva *paní*

zánik mužských i-kmenů

- patří sem substantiva typu: *červ, holub, hrtan, medvěd, zvěř, zeť* apod.

- i-kmenová deklinace zanikla pouze v mužském rodě, ženské i-kmenové skloňování zůstalo zachováno; že se pravděpodobně rovněž k zániku ženských i-kmenů schylovalo, o tom svědčí nově vzniklý deklinační vzor *píseň*, nicméně zániku i-kmenů zabránila vysoká produktivita slovotvorného typu názvů vlastností tvořený sufixem *-ost* (*mladost, moudrost*)

a/ řada substantiv (*červ, holub, hrtan, medvěd, stín, uhel*) přešla k o-kmenům;

b/ řada substantiv (*oheň, zeť*) přešla k mužským jo-kmenům;

c/některá přešla k ženským i-kmenům (*zvěř, pouť, louč, pečet*);

d/ některá zanikla (*tatě, gvozď*).

zánik ženských њv-kmenů

- jedná se o nejméně produktivní vokalickou deklinaci

- patřila sem substantiva typu: *cierkev, korúhev, krev, mrkev, rakev, tykev, vikev, břeskev*

- typ byl neproduktivní již na počátku historické doby, během vývoje se přiklonil k typu *píseň*

- řada substantiv přešla k a-kmenům (*želva, Punkva*), jinak naopak sem přistoučila (*větev, ploutev, koroptev*)

zánik konsonantických kmenů

- konsonantické deklinace byly velmi neproduktivním typem, pro malý počet skloňovaných jmen začalo skloňování konsonantického typu upadat, jeho ústup dovršen v historické době

A/ N-kmeny mužské

- substantiva typu: *hřeben, ječmen, kámen, křemen, plamen, pramen*

- substantiva vesměs přešla k o-kmenům, některá si zachovala zbytky svého skloňování jako dublety v o-kmenovém skloňování (gen. sg. *křemenu – křemene*, dat. sg. *křemenu – křemeni* apod.)

- výjimku představují substantiva *sršeň a stupeň*, která přešla k jo-kmenům

B/ N-kmeny střední

- substantiva: *břiemě, plémě, siemě, témě, jmě*

- vlivem hláskového vývoje bylo v nominativu a akuzativu singuláru kmenotvorné **-n-** zasuto hláskovým vývojem, tím pádem má nominativ a akuzativ jinou podobu než ostatní pády, proto ještě ve stč. byl vytvořen nominativní a akuzativní novotvar s koncovkou **-o**: *rameno, břemeno* apod. → tím došlo k tvarovému vyrovnání s deklinací o-kmenovou a substantiva se tak podle této deklinace začala skloňovat

- staré tvary (mimo substantivum *jmě* a *písmě*) se sice vedle novotvarů uchovaly, mají však povahu archaismů, nebo jsou odlišeny významově (*lidské plémě* X *psí plemeno*)

C/ S-kmeny

- substantiva: *nebo, slovo, oko, ucho, kolo, tělo*

- vlivem zakončení, které se shodovalo se středními o-kmeny, se tato substantiva začala rovněž skloňovat jako střední o-kmeny

- v nč. pouze substantivum *nebe* v plurálovém skloňování navazuje na původní tvary (*nebesa, nebes, nebesům...*)

D/ R-kmeny

- pouze substantiva *máti* a *dci*

- obě substantiva přešla k ženským a-kmenům

- pozůstatkem starého skloňování je pouze dativ a lokál sg. *dceři*

E/ T-kmeny

- substantiva: *loket, nehet, dehet, drobet, krapet* apod.

- jelikož se jednalo o substantiva mužského rodu, která se v nominativu singuláru shodovala s mužskými o-kmeny, velmi snadno přešla o-kmenové skloňování, přičemž původní deklinace zanikla

- v nč. má původní tvary jen substantivum *loket* – pouze ovšem vedle pravidelných tvarů deklinace tvrdé

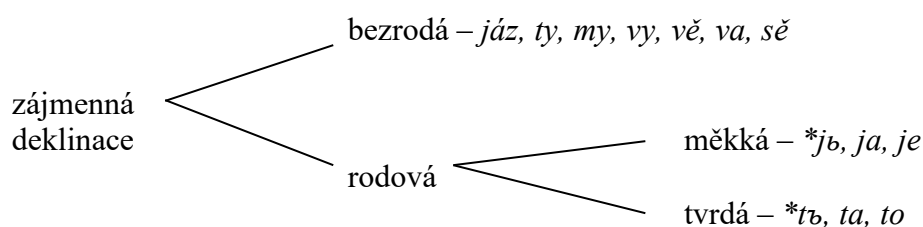
Sg.	Pl.
1. pád loket	lokty
2. pád lokte, loktu	loktů, loket
3. pád lokti, loktu	loktům
4. pád loket	lokty
5. pád lokte, lokti	lokty
6. pád loktě, lokti, loktu	loktech
7. pád loktem	lokty

ZÁJMENNÁ DEKLINACE

Je velmi starobylá (některé typy zájmenné deklinace jsou nejstaršími flektivními třídami jmen).

Většina zájmen se skloňuje podle zájmenné deklinace, nicméně některá zájmena se mohou skloňovat podle deklinace složené (např. vztažné a tázací zájmeno *který*).

Pro flektivní morfologii zájmen není příliš důležitá jejich funkční stránka, tj. jestli jde o osobní, tázací nebo ukazovací zájmena, mnohem důležitější je gramatický rod, resp. to, jestli dané zájmeno vyjadřuje, nebo naopak nevyjadřuje gramatickou kategorii rodu.

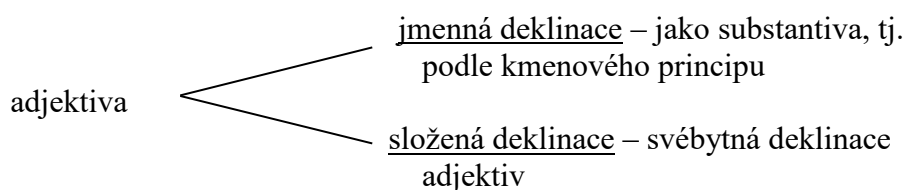
Ve vývoji zájmenné deklinace se uplatnilo několik trendů:

1. výrazné tvarové ovlivňování rodové zájmenné deklinace a deklinace složené (např. *našich* → *naších*);
2. hláskové změny jen mírně podpořily rozdíl mezi měkkými a tvrdými rodovými deklinacemi: *tu – ju* > *tu – ji*;
3. kmenový supletivismus (kromě starobylých osobních zájmen, jejichž supletivismus má své kořeny ide. typu *jáz – mně* se vytvářejí nové případy, jako je *on – jeho*);
4. podobně jako v jiných jmenných deklinacích se také v této deklinaci prosazuje gen.-ak; na rozdíl od jmenných deklinací však původní formy mnohdy zůstaly zachovány (existence dubletních forem pak byla využita slovosledně – srov. níže), dokonce často pronikly do genitivu (zejména s to týká *mě, tě, se*);
5. vývoj posesivních zájmen 3. osoby z původních genitivů demonstrativních zájmen (*jeho, její, jich/jejich*);
6. ustálení krátkých variant pádových forem, která se stávají stálými klitiky, např. *mě, tě, se, jeho* > ^j*ho* > *ho, jemu* > ^j*mu* > *mu*.

DEKLINACE ADJEKTIV

Adjektiva se původně (v ide. fázi) skloňovala jako podstatná jména. Baltské a slovanské jazyky však vyvinuly vlastní specifickou deklinaci, jejíž pádové formy byly tvořeny formami jmenné deklinace a postponovanými tvary ukazovacího zájmena **jb, ja, je* (viz níže). Obě deklinace adjektiv existovaly vedle sebe – zpravidla se předpokládá, že v psl. byly složené formy exponenty kategorie určenosti, kdežto jmenné formy kategorie neurčenosti.

Zbytky tohoto původního stavu shledáváme také ve stč., v níž se adjektiva mohou skloňovat jak podle jmenné, tak podle složené deklinace:

Pro vývoj češtiny je příznačný jeden zásadní trend: formy jmenné deklinace jsou nahrazovány formami deklinace složené. Na základě tohoto vývoje, který akceleroval v 15. stol., se adj. definitivně formálně odlišila od substantiv.

Historická doba zachycuje tuto deklinaci neúplnou, zdá se, že již ve 14. stol. byla jmenná deklinace adjektiv neproduktivní.

Od 15. stol. platí, že (s výjimkou posesivních adjektiv) základní formou adjektiva je forma deklinace složené. Jen některá adjektiva disponují vedle složených forem také formami jmennými, např. nč. měkká adjektiva jmenné formy nemají (*jarní* – **járň*, *pěší* – **píš*, *boží* – **bóž*). Jmenné formy mají zpravidla neodvozená tvrdá adjektiva: *bosý* – *bos*, *mladý* – *mlád*, *zdravý* – *zdráv*.

Jmenné formy adjektiv se v nč. užívají jen v predikativní funkci, tj. ve funkci přísudku, nebo doplňku: *Petr je zdravý* – *Petr je zdráv* X *Zdravý člověk nemocnému nevěří* – **Zdráv člověk nemocnému nevěří*.

Formální tvoření složené adjektivní deklinace

maskulinum			
	o-kmen	zájmenná forma	forma psl. složeného tvrdého adjektiva
sg.			
1.	<i>*rabъ</i>	<i>*jb</i>	<i>*dobrъ-jb</i>
2.	<i>*raba</i>	<i>*jego</i>	<i>*dobra-jego</i>
3.	<i>*rabu</i>	<i>*jemu</i>	<i>*dobru-jemu</i>
4.	<i>*rabъ</i>	<i>*jb</i>	<i>*dobrъ-jb</i>

Takový způsob ohýbání se vyznačuje projevy podobnými introflexi: svou vlastní formu mají oba komponenty složeného adjektiva. Nicméně již v psl. byly takové případy „introflexe“ odstraňovány.

Na flexi složené deklinace měla fatální vliv kontrakce. Po jejím provedení se setřela hranice mezi jmennou formou a formou ukazovacího zájmena:

kontrakce pádových forem maskulina

			forma psl. složeného tvrdého adjektiva
sg.			
1.	* <i>dobrъjъ</i>	>	<i>dobrý</i>
2.	* <i>dobrajego</i>	>	* <i>dobrégo</i> > <i>dobrého</i>
3.	* <i>dobrujemu</i>	>	<i>dobrému</i>
4.	* <i>dobrъjъ</i>	>	<i>dobrý</i>

Na základě kontrakce a morfologických změn se složená deklinace na prahu historické doby definitivně emancipovala jako samostatná deklinace, která si vytvořila novou morfologickou strukturu, jež je podobná měkkým a tvrdým rodovým zájmenům. Tato deklinace se vyznačuje kmenovým principem: obsahuje kmenotvornou příponu: v tvrdé deklinaci to jsou kmenotvorné sufixy *-ě-* ~ *-ý-*, v měkké *-ie-* ~ *-í-*:

morfologická struktura složené deklinace

	m. tvrdých zájmen	m. složeného tvrdého adjektiva	m. složeného měkkého adjektiva
sg.			
1.	<i>ten</i>	<i>dobr-ý-Ø</i>	<i>pěš-í-Ø</i>
2.	<i>t-o-ho</i>	<i>dobr-ě-ho</i>	<i>pěš-ie-ho</i>
3.	<i>t-o-mu</i>	<i>dobr-ě-mu</i>	<i>pěš-ie-mu</i>
4.	<i>ten</i>	<i>dobr-ý-Ø</i>	<i>pěš-í-Ø</i>

Na další vývoj složené deklinace měly vliv hláskové změny, které z velké části podpořily reinterpretaci morfematické struktury složené deklinace. V měkké deklinaci to byla zejména monoftongizace *ie* > *í*, která v měkké složené deklinaci způsobila definitivní emancipaci kmenotvorné přípony *-í-*.